

Kolik kroků před syntézou o české krajní pravici?

Rataj, J. – Dlouhý, M. – Háka, A. (2020). *Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století*. Praha: Auditorium.

Drábik J. (2020). The History of Czech Fascism: A Reappraisal. In: Iordachi, C. – Kallis, A. (eds.). *Beyond the Fascist Century*. Cham: Palgrave Macmillan, s. 177–194.

Vávra, F. (2017). *Těžký boty to vyřešej hned*. Praha: Fiva.

Práce Jana Rataje, Miloše Dlouhého a Antonína Háky představuje velmi ambiciózní pokus o pokrytí sta let vývoje české krajní pravice. Nejde přitom jen o celkovost záběru, ale především o zakotvení v dlouhodobém výzkumu, schopnost kombinovat historické a politologické perspektivy a výkladovou ambici, která činí knihu *Proti systému!* významným příspěvkem v české po-listopadové produkci, který by z jistých hledisek měl asi nejlépe tomu stát se autoritativní syntézou k tématu. Kniha má značné a nepopíratelné kvality. A navíc i tam, kde role autoritativní syntézy nedosáhla, se projevují její značné přednosti: i její nedostatky totiž plasticky ukazují, jaké kroky je třeba na cestě k takové syntéze podniknout. Oproti většině předchozích počinů na tomto poli, kde byla třeba diskuse o mnohem bazálnějších problémech, je to tedy nepopíratelný pokrok. Budu-li se věnovat především těm momentům knihy, které pokládám za problematičké, je to proto, že většinu z nich pokládám za problematické produktivně, tedy za takové, které poukazují k dalším důležitým otázkám a možnostem.

Kniha má tři části. První z nich představuje české a částečně i slovenské krajně pravicové tendence

za první republiky, následně analyzuje charakter republiky druhé a české a slovenské kolaborace v protektorátu a Tisově Slovenské republice. Na závěr této části autoři diskutují poválečné zúčtování s fašismem. V následující (nejkratší) části autoři představují obrodu krajní pravice skinheadskou subkulturou a Sládkovými republikány. Poslední (nejrozsáhlejší) část autoři věnují neonacistům, fašistům a konzervativním nacionalistům v posledních dvou dekadách; představeny jsou vedle neonacistických nakladatelství či uskupení jako Národní odpor také Autonomní nacionalisté, Generace Identity, Akce Dost! a dva pokusy o politickou stranu: Národní strana a Dělnická strana (respektive Dělnická strana sociální spravedlnosti).

Prvním a podstatným problémem, tedy hned po problematičném názvu publikace,¹ je naprostá nevyváženost částí. Nejen, že posledním dvaceti letům je věnováno 160 stran (viz Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 132–291), tedy většina rozsahu knihy, zatímco předchozích 80 let se tísni na 115 stranách (viz Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 17–131). Velké rozdíly jsou i ve způsobu a tempu výkladu jednotlivých

částí. Krajně pravicové tendence za první republiky jsou popsány v hutných črtách psaných se smyslem pro výstižnou zkratku. Text začne být mnohem rozsáhlejší tam, kde mluví o druhé republice a o protektorátu, což je pochopitelné vzhledem k tomu, že se právě tehdy krajně pravicové tendence staly středním proudem, týkaly se celé společnosti a pokoušely se o rekonstrukci režimu. Jistá obšírnost knihu neopustí v – ostatně velmi pozoruhodných – pasážích věnovaných vypořádávání s nacistickým režimem v letech 1945 až 1948, kde autoři – oproti většinovému názoru – prezentují trestání kolaborace nikoli jako excesivní, ale jako nedostatečné, protože byly rámovány „kolaborací s nepřitelem“ a „zločiny proti národní cti“, což neumožňovalo dostatečně postihnout české tendence k vlastnímu fašizujícímu režimu. Po roce 1948 následuje střih a krajní pravice v podstatě mizí ze záběru, pouze letmo zmíněny jsou některé krajně pravicové podoby exilu a některé krajně pravicové postoje v katolickém disentu. Kniha tu opomíjí zjištění o různých podobách neonacismu či jiných krajně pravicových postojích mezi mládeží, jak o nich mluví nedávné historické výzkumy Michaela Poláka a jak některé případy uvádí i starší monografie Miroslava Mareše (Polák 2016; Mareš 2003). I následné období, 90. léta 20. století, je shrnuto spíše v hutných črtách na pouhých šestnácti stranách; je ovšem třeba říci, že vzhledem k chybějícímu časovému odstupu a absenci hlubší historiografické debaty o tomto období (nebo sporé komunikaci s tou, kterou již máme)² je tato pasáž o poznání méně přesvědčivá než pasáže předchozí. Následuje mnohem podrobnější přehled věnovaný dvěma posledním dekadám.

Takto pojatá nevyvážená struktura má své nepochybné přednosti. Umožňuje se zaměřit

na neaktuálnější vývoj, kniha tak dá čtenáři orientaci ve spleti dosud uspokojivě nezpracovaných ultrapravicových formací, skupin a jednotlivců, zatímco pro starší vývoj podtrhne pouze to nejpodstatnější. Zároveň jde proti nejběžnějším způsobům výkladu, které (zdaleka nejen pro případ krajní pravice) vnímají 90. léta minulého století jako ustavující, a proto jako klíč ke všemu, co se odehrálo po nich a co v takových výkladech snadno zanikne jako pouhé pokračování. V tomto smyslu je kniha až ukázkovým protikladem a nabízí možnosti i problémy alternativního přístupu, tedy upozadění konstitutivní dekadý. Jestliže se totiž kniha vyhnula devadesátkovému „mýtu počátku“, ztrácí se u některých jevů a postav kontext a vývojová návaznost, který pak kniha zrychleně doplňuje v následujících pasážích (např. o Vlastenecké frontě nebo Národním odporu, přičemž z poněkud zkratkovitých formulací se čtenář patrně dostatečně nezorientuje ve vývojové logice těchto formací a toho, z jakých vzešly otázk, zdrojů, předchůdců a alternativ).

Proti mýtu konzervativní nevinности

Za jednu z velkých předností knihy lze pokládat to, že se zejména v pasážích o první republice neomezuje na politické okraje, ale jasně ukazuje souvislost zdánlivě okrajových postojů s etablovanými podobami konzervativního nacionalismu a významné části katolické církve. Přesvědčivými doklady nás zbavuje retrospektivní iluze a tendence vnímat Kramářovy národní demokraty či velkou část českého kléru a katolických intelektuálů prismalem pozdějších demokratických konzervativců či pozdějších podob katolicismu. Kniha ukazuje, že zejména masarykovskou verzi českého demokratického tyto síly nepřijaly, a naopak se

staly nositeli autoritářských tendencí a někdy také spolupracovníky vysloveně fašistických sil. To ostatně koresponduje s pozicí fašismu v meziválečném období ve většině evropských zemí: všude představoval klíčovou otázku zejména pro konzervativce, právě oni většinou rozhodli o roli fašistů nebo případně o jejich vítězství.

Kniha je velmi přesvědčivá zejména u popisu Kramářovy rozhodující části národních demokratů (se strhující ukázkou toho, jak Kramář chápal Masarykův humanistický koncept demokracie jako anglosaský import údajně cizí slovanské povaze) nebo v případě analýz druhé republiky (s řadou otrěsných příkladů selhání české inteligence). U katolické církve přesvědčivost textu občas zrazuje použitá rétorika, která působí poněkud zaujatě; viz např. „*Český katolicismus (...) byl rozštěpen ve vztahu k československé sekularizované liberální demokracii z hlediska otázky, zda ji hned proklít či pokusit se ji učinit přijatelnou pokřtěním*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 28), či slova o „*fundamentálních katolicích*“ na různých místech knihy. I autoři musejí posléze uznat, že klíčový český katolický proud, lidovectví Jana Šrámka, se o integraci do liberální demokracie koneckonců úspěšně pokoušelo.

Za kontroverzně formulované pokládám také tvrzení, že „*levicové československé režimy po druhé světové válce*“ v reakci na válečnou kolaboraci a předválečné autoritářství „*důsledně vyloučily kompromitovanou krajní pravici z politického života*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 113). Ač autoři přesvědčivě dokládají, že rozhodující části národní demokracie a agrárníků během 30. let zaujaly autoritářské pozice, nevyčerpával se tím celek oněch stran. V roce 1945 ovšem fakticky nebyla obnovena pravice jako celek, nikoli jen krajní pravice.

Otazníky českého nacionalismu

Práce o krajní pravici se neobejde bez konceptualizace nacionalismu a bez vymezení pozice analyzovaného aktéra vůči dominantním podobám nacionalismu a národní identity. Autorský kolektiv se ztotožňuje s představou o humanistické, liberální a univerzalistické rekonstrukce české národní identity Masarykem (případně dokonce s poněkud mytologizující představou, že takový byl hlavní proud české národní identity „*po staletí*“, kdy prý „*integrovaly češství*“ „*humánní a demokratické tradice*“; Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 148) a proti ní kontrastuje ostatní nacionalismy jako špatné, tedy nedemokratické a partikularistické. Tomuto popisu nelze upřít přesvědčivost tam, kde jde o popisy alternativ. Opomíjí ale rozpory samotného Masarykova pojetí. To přitom spojovalo etnický nacionalismus a určitý typ esencialismu s univerzalismem – a jakýmsi privilegovaným přístupem k němu (a se samozřejmým přijímáním výhod, které z něj plynou). Jenže nejde přece zároveň vysvětlit Dykovi a Kramářovi, že Československo je onen český národní stát, o kterém snili, a zároveň přesvědčovat západní spojence i domácí obyvatelstvo o jeho předzjednané harmonii s univerzalistickými demokratickými principy, včetně práva na sebeurčení (srov. Tomeš 2009; Wolff 2020). Nemusíme souhlasit s velkou částí argumentů, východisky i implikacemi Pekařovy kritiky Masarykovy koncepce českých dějin, těžko ale můžeme zpochybnit jeden podstatný moment pravdy, který v ní je přítomen nebo přinejmenším jasně naznačen: pokud je něco univerzální a všelidské, musejí k tomu mít rovný přístup všechny národy, nemůže si to jako smysl svých národních dějin pro sebe privatizovat jeden národ (Havelka 1995). Takový přístup pak nejen dělí středoevropské národy na národy „hodné“ a národy „ošklivé“,

jak ukázal ve své analýze maďarský politický myslitel István Bibó (1997). Také takové spojení univerzalistických ideálů s konkrétní mocenskou konstelací a zárukami západních spojenců pochopitelně vedlo k otřesu, pokud se tato konstelace zhroutlí a tyto záruky přestanou platit, a takový otřes má za následek ztrátu legitimacy univerzalistické pozice a hledání alternativ (srov. Tesař, 2000). Autoři knihy mají naprostou pravdu, že se odkaz k tomuto otřesu někdy používá k zamlžení nebo vyvinění českého nacionalistického autoritářství. Zdá se mi ale, že oni mají sklon tento otřes podceňovat. Sami navíc vytvářejí svou verzi Bibóových „hodných“ a „ošklivých“ národů vyprávěním o jednom národu nevděčném, konkrétně o Slovácích, jimž prý Češi „nezištně“ pomáhali (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 35). Těžko říct, jaký smysl má mluvit o nezištnosti v situaci, kdy Češi zároveň pokládali Slováky (aniž se jich na to příliš ptali) za součást jednoho československého národa, který navíc potřebovali k dosažení jasně majoritní pozice v republice. Navíc je sporné, zda za nezištnou pomoc pokládat obsazování slovenských institucí českou inteligencí a byrokracií, včetně třeba situace, kdy druhoradý český historik Václav Chaloupecký psal na bratislavské univerzitě slovenské dějiny a patronizoval u toho zakladatele slovenské historiografie Daniela Rapanta (Ducháček 2011). Ještě podstatnější nicméně je, že autorům z jejich rastru vlastně vypadnou podoby nacionalismu, které se prosadily po Mnichovu. Revizí Masarykova pojetí směrem k většímu etnicismu nebyla jen druhá republika a „protektorátní vlastenectví“, jehož imprint do poslední se prosadivší verze českého nacionalismu dokládají starší i novější výzkumy (Tesař 2006; Šustrová 2020). Došlo k ní v odboji, v západním exilu, kde o tom výmluvně svědčí polemika

kolem Jakobsonovy *Moudrosti starých Čechů* (Jakobson, 2015), došlo k ní v českém komunismu, kde Nejedlý naplnil pojem „lidu“ novoromantickým obsahem (Kopeček 2016). Bylo by jistě absurdní jít tak daleko jako Petr Placák (2015), který označil období let 1945 až 1948 ve své parahistorické básnivosti za „fašistický stát“. Musíme ale vnímat, že zde došlo k dost zásadnímu opuštění Masarykova humanistického pojetí české identity (alespoň máme-li věřit, že jeho jádrem skutečně byl humanismus a ne etnicismus).

Autoři dokážou velmi plasticky ukázat *důsledky* této proměny českého nacionalismu, když doloží, že nejen pro odpůrce, ale i pro stoupence popravy Tisa, jako tomu bylo například u Prokopa Drtiny, nebyl zmínkyhodnou skutečností jeho největší zločin, tedy vydání desítek tisíc slovenských Židů nacistům (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 110). Neudělají ale o krok víc a nekonceptualizují posun, který tuto neviditelnost etnicky nečeských a ne-slovenských obětí kolaborace způsobil.

Pro autory jsou proto také neviditelné některé prvky šovinistického nacionalismu, antisemitismu, slovanského suprematismu, které našly své místo v propagandě během diktatury KSČ i navzdory oficiálnímu pokrokářství a antifašismu, nebo dokonce v pozoruhodných epizodních shodách s ním. Vzhledem k tomu, že téma knihy je vymezeno ideologicky („radikální konzervativismus, fašismus a národní socialismus“) a autoři na několika místech jasně a právem odmítají polovzdělanecké zařazování nacismu na krajní levice, přítomné občas v české veřejné diskusi (Ivan Langer aj.), levice jim z jejich zorného pole vypadává už definicí tématu. To je ovšem škoda. Nejen, že řada historiků plasticky ukazuje, že fašismus do sebe integroval jak pravicové, tak některé levicové prvky, a dokonce

původně levicové osobnosti (Sternhell a kol. 1994; Mazower 2019). Zároveň je pozoruhodné, jak silný imprint měla nejedlovská koncepce dějin i na některé proudy krajní pravice (viz tzv. kališníci) a jak některé složky krajní levice gravitovaly do pozoruhodné blízkosti krajní pravice – Alexejem Pludkem a jeho Slovanskou unií počínaje, a některými dnešními stoupenci „konzervativního socialismu“ citujícími jako autoritu Alaina de Benoista konče. Ani opozice vůči historickému revizionismu pravice a vůči její snaze rozmlžit pojmy a setrást jasnou prvořadou historickou i současnou afiliaci fašismu a nacismu s pravicí by nás neměla vést k tomu, že zcela přehlídíme možnosti překryvů krajní pravice; tím se totiž zbavujeme jedné a vcelku důležité vrstvy onoho fenoménu a činíme svoji analýzu poněkud plochou.

Absence konceptuální a komparativní debaty

Tím se dostáváme ke klíčovému problému knihy. Ta se věnuje, dle svého podtitulu, „českému radikálnímu konzervativismu, fašismu a nacionálnímu socialismu 20. a 21. století“, svá témata ale příliš konceptuálně nevynezuje. Je to srozumitelné jako odmítnutí pokračovat v tradici „teoreticko-metodologických“ úvodů, které přenášejí často jen zdlouhavé shrnutí literatury a dehistorizovanou definiční debatu, která svou úmorností připomíná současný stereotyp o scholastice. Jenže hlubší konceptuální vymezení knize chybí – a v západní literatuře navíc existuje celkem rozsáhlá literatura o vymezení fašismu, nacismu a radikálního konzervativismu, která je historicky citlivá, a přitom schopná smysluplného příspěvku do konceptuální debaty. V textu se ale nesetkáme se jmény jako Sternhell, Paxton či Griffin. Čtenáře tak minou podstatné debaty o tom, zda je fašismus podmnožinou „antiosvíčenské tradice“ a lze jej

definovat ideologií rozvinutou v podstatných rysech už před první světovou válkou, jak tvrdí Sternhell (Sternhell a kol. 1994; Sternhell 2009)), zda je pro něj charakteristický především typ aktivity a jeho ideová náplň je spíše podružná, jak by bylo možné interpretovat Paxtona (2007), či zda jde o přístup charakteristický mýtem palingeneze, obrození a nového začátku, což je teze Griffina (2015). Jeden z mála teoretiků fašismu, na něž tu narazíme (a i to spíše epizodně), je v českém kontextu poněkud přeceňovaný Noel O'Sullivan, jehož kniha o fašismu sice obsahuje některé inspirativní teze, ale rozhodně nepředstavuje ani hlavní proud, ani postačující náhradu dosavadního výzkumu fašismu (jeho vymezení fašismu s důrazem na „aktivismus“ svými konzervativními východisky také příliš neladí s přístupem autorů knihy, a tak není divu, že ani jeho konceptualizace není v knize přijata). Další výjimkou z opomenutí konceptualizací fašismu je historik Ernst Nolte, s nímž autoři (právem) polemizují, a proto se o něj těžko mohou opřít.

Autoři se nepokoušejí ani o středoevropské srovnání, ač v prakticky každé zemi mezi Německem a SSSR došlo v meziválečném období k nástupu nějaké formy pravicově autoritářské, a mnohdy konzervativní diktatury, přičemž často nějakou (velmi různou) roli sehrály fašizující nebo pronacistické síly. Na rovině politického myšlení byl tento vývoj zpracován Balázsem Trencsényim a kolektivem (2018: 162–252). Ani s jejich, ani s jinou komparací autoři nepracují, ač musejí uznat, že české krajně pravicové prostředí nebylo příliš originální a zahraniční myšlenkové impulzy (včetně třeba polských) zde měly klíčový vliv. S několika málo výjimkami do těchto výpůjček a inspirací ale příliš neuvádějí, spokojí se většinou s jednoslovnou odkazovou zkratkou (typu spannistický), která bohužel nemá

analytickou sílu a nenaznačí ani charakter, ani hloubku a míru ovlivnění. Jen velmi výjimečně autoři mluví podrobněji a analytičtěji o vztahu k zahraničním vzorům (asi nejvýraznější to je v případě pasáží o vztazích DS/DSSS s německou NPD).

Kniha Rataje, Dlouhého a Háky je zde součástí tradice, která se dosud plně nenapojila na mezinárodní výzkum fašismu. Jak konstatuje Jakub Drábik, který ve své nedávné stati tento problém diskutuje u tématu meziválečného fašismu, z tohoto hlediska platí, že „fašismus v Československu zůstává v západní i české historiografii velmi málo prozkoumaný, ba dokonce je pro nás záhadou. Stejně tak ‚kulturní obrat‘ ve studiu fašismu české a slovenské akademiky téměř minul“ (Drábik 2020: 179). Diskutovaná kniha měla rozsahem výzkumné práce potenciál k tomu, aby tento stav překonala a napojila se výrazněji na mezinárodní debatu. Bohužel, kvůli opomenutí konceptuální práce zůstala tato možnost spíše promarněna.

Kdo je objektem zkoumání?

Absence konceptuální a komparativní debaty má však i další následky. Není totiž dostatečně jasně zdůvodněné, na jakém základě probíhal výběr objektů zkoumání. Vymezení ideologiemi je v některých obdobích relativně široké, v jiných naopak relativně úzké. Zatímco pro starší období si pozornost (právem) vyslouží vedle Radoly Gajdy i Karel Kramář nebo agrárníci, a autoři v jiných souvislostech označí za „radikálního konzervativce“ třeba také G. K. Chestertona, pro pozdější období se soustředí převážně na aktéry, kteří více či méně výrazně spojují svou politickou identitu s odkazy na historickou krajní pravici. V zásadě se nakonec jedná o marginální proud, a to z více důvodů, které kniha příliš neanalyzuje. Z popisu

v podstatě vypadáva kontext: autoři dávají zřetelně najevo, že populistickou krajní pravici Okamurova a Konvičkova či Hamplova typu nepokládají za své téma, ale za jeho alternativu. Populismus tohoto typu podle nich v zásadě nevypadáva z demokratického rámce a nehlásá rasismus (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 273), což je vymezení, která vyžaduje značnou míru přimhouřených očí, pokud uvážíme Okamurovy výroky o Romech a migrantech, či pokud vezmeme v potaz slova Konvičky o koncentračních táborech a Hampla mluvícího o nutnosti revoluce. Pokud se autoři rozhodli zahrnout do své knihy Sládka, nenapadá mě opravdu žádný důvod pro opomenutí Okamury.

Tím spíše si pochopitelně autoři nepoložili otázku, zda v posledních dvou dekadách nesehrál roli strukturně podobnou autory diskutovanému Karlu Kramářovi také Václav Klaus: ať už mainstreamizací krajně pravicových postojů a jejich nositelů, nebo soustavným nastolováním témat spojených s konzervativní a nacionalistickou kritikou liberalismu, které vyústilo v explicitní (jakkoli zmatený) útok na liberální demokracii.³ Zatímco první část knihy analyzuje politicky významné představitel krajně pravicových postojů, druhá si zúžila pole na politickou periferii a málo relevantní uskupení – ač i v dané době krajně pravicové postoje, nacionalistické a radikálně konzervativní, výrazně ovlivňovaly českou politiku.

Přítom není tak zjevné, že by právě explicitní (či skoro explicitní, jak o tom ještě budeme mluvit, autoři nevěnují příliš mnoho analytické pozornosti represi a s ní souvisejícím „zástupným symbolům“ a ideologickým šifram) přihlášení ke zkompromitovaným ideologiím historických poražených mělo být klíčem pro politické zařazení. Pro politické zařazení Hitlera konečků není určující to, zda se hlásil k nějakému

ur-Hitlerovi, a pro rozeznání politické pozice Gajdy či Stříbrného nám také příliš nepomůže způsob jejich práce s historickými odkazy. Autoři přitom věnují mnohem více pozornosti historickým odkazům než takovým prvkům činnosti krajní pravice, které představují ideovou inovaci (např. u Národní demokracie není zmíněna antivakcinační část jejich agendy, u Generace identity je jejich odmítnutí rasové nadřazenosti a kritika migrace ve jménu rasového separatismu popisováno jako spíše účelové skrývání skutečných názorů – alespoň tak jsem pochopil formulaci, že je „*příznačné pro opatrnou slovní ekvilibristiku*“ tohoto uskupení (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 225), což je velmi diskutabilní vzhledem k vazbě na Benoista a další, u nichž o autenticitě této inovace nemá smysl pochybovat. Pokud se někdo padesát let po porážce Hitlera či Gajdy k Hitlerovi či Gajdovi hlásí, má skutečně smysl to akceptovat a stavět jej po bok Hitlera či Gajdy (a dávat mu tím v důsledku nepřiměřeně velký význam)?

Autoři rovněž přeceňují politické aktéry, ač se vesměs jednalo jen o velmi neúspěšné formace, někdy přímo o skupinky. Dramatizující a lehce archaický jazyk (např. často užívané označení „náčelníci“ pro krajně pravicové vůdce) jim propůjčuje poněkud větší význam, než ve skutečnosti mají. Méně se autoři věnují krajně pravicovým médiím, zejména takovým, která se vzpěčují jasnému zařazení, ač zároveň vytvářejí pro krajní pravici klíčové prostředí a jsou také klíčovými nástroji diseminace jejich idejí. Média jako *Týdeník Politika*, *Špígl*, *Altermedia*, *Protiproud*, *Parlamentní listy* či *Aeronet* jsou, pokud vůbec, pouze zmíněny, nevěnuje se jim soustavná analytická pozornost. Média jako *Eurabia*, *Euportal* či *Eportal* jsou pouze zmíněna v biografickém profilu A. B. Bartoše; i z něj je přitom jasné, jaký vliv měly na vývoj a profilaci

krajní pravice. Pouze jednou je zmíněn Daniel Landa a vůbec není diskutována jeho představa „kališnictví“, což jistě souvisí se stručností pasáže věnované 90. létům, ale také s konceptuálním rámcem knihy.

Subkultura jako zlehčující koncept?

Autoři odmítají koncept subkultury jako bagatelizující a depolitizující, což dokazují na jedné citaci bez odkazu (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 116). Sami oproti tomu označují skinheadská hudební vystoupení za „*fašistické metody politického aktivismu a techniku propagandy*“, jejichž „*klasickou součástí byla bojová píseň*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 119). „*Násilnický verbalismus vychází z určitého psychologického scénáře. Magicky zaklíná (sic!) posluchače, graduje jejich vášně přestávkami na kolektivní skandování, hajlování*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 120). K tomu je třeba říci, že jakkoli lze najít poněkud apologetická užití konceptu subkultury, jedná se zároveň o rámec, který vůbec apologetický být nemusí. S ním spojené koncepty stylu či subkulturního kapitálu mohou dost podstatně přispět k velmi kritické analýze toho, jak fungují skinheadské performance typu koncertů i zdánlivě apolitická média typu adolescentních přátelství směrem k politizaci a násilí, aniž by se analýza musela opírat o nedoloženou hypotézu o přebírání fašistických metod propagandy⁴ nebo o poněkud křečovitou a nedoloženou představu diabolického „psychologického scénáře“. Jakkoli výzkum krajně pravicového prostředí jako subkultury není v českém kontextu příliš rozvinutý, zejména některé dosavadní práce zejména Jana Charváta (viz Charvát 2020; Charvát – Oravcová 2018) a Ondřeje Daniela (2016) kritické možnosti konceptu subkultury dostatečně plasticky ukazují.

Samozřejmě, výzkum subkultur má v kontextu krajní pravice řadu problémů. Jestliže se důležitým nástrojem pro výzkum některých subkultur stalo zúčastněné pozorování, je v případě krajní pravice možné mnohem hůře než v jiných prostředích. Jestliže důležité bývají rozhovory s danými aktéry, je u tohoto prostředí třeba počítat s mnohem menší mírou otevřenosti (seznam rozhovorů, které autoři shromáždili, působí impozantně a je až překvapující, k jakým postavám dané scény se jim podařilo proniknout, nezdá se ale, že by z rozhovorů vyplynula nějaká překvapující nová zjištění.) Je pozoruhodné, že nejrozsáhlejší orálně-historický průzkum, lze-li to tak nazvat, provedl na krajní pravici její mnohaletý představitel Filip Vávra pro knihu na rozhraní vzpomínek, literatury faktu a subkulturní mytologie *Těžký boty to vyřešej hned* (Vávra 2017). Vávrovo dílko, do jisté míry pozoruhodné i literárně (střídáním časových perspektiv mezi vypravěči z rozhovorů, vlastním třináctiletým já, které hledá skinheady, a kladením otázek z odstupu) přináší pochopitelně problematickou perspektivu, jen poněkud zdráhavě ji můžeme označit byť i jen za apologetickou. Apologetika má ve své etymologii omlouvání, ale zde jde spíše o kombinaci oslavy a zjemňování. I přesto ale jde o knihu, s níž bude muset vést kritický dialog každý, kdo se daným obdobím ve vývoji české krajní pravice zabývá, a nevyhnuli se tomu ani autoři práce *Proti systému!* Jakkoli je totiž Vávrova emická perspektiva normativně neakceptovatelná, je zároveň z hlediska poznávání daného prostředí nepostradatelná.

Z jistého hlediska je Vávrova kniha jedním krajem kontinua, na jehož druhém kraji je kniha Rataje a spoluautorů. Zatímco Vávra předkládá apologetiku založenou na tom, že šlo hlavně o pouliční romantiku a ideologie nebyla zase

až tak důležitá,⁵ Rataj a jeho spoluautoři berou naopak ideologii smrtelně vážně, jako kdyby je příliš nezajímalo, kdo pod historickými kostýmy sociálně vzato je. Jestliže čtenářům, kteří vezmou příliš vážně Vávru, hrozí podcenění ideologie, čtenářům, kteří nebudou korigovat knihu *Proti systému!* dalšími, spíše sociologizujícími přístupy, hrozí, že budou brát zejména historickou složku ideologie až příliš vážně.

Lidské, příliš lidské

Důležitou součástí knihy jsou několikastránkové medailonky výrazných, vůdcovských postav krajně pravicových hnutí. Týkají se takřka jen posledních dvou dekad, jedinou výjimkou je Miroslav Sládek připojený k pasážím o 90. letech. Tím se jen prohlubuje nepoměr mezi jednotlivými částmi knihy – není příliš srozumitelné, proč také první část neobsahuje obdobné profily vůdců (argument, že biografické informace o nich jsou dostupné jinde, příliš neobstojí, pokud jde o koherenci knihy), ani proč jich je z 90. let tak málo.

Ještě podstatnější je ale obsah profilů. Osobně se domnívám, že postava vůdce může být pozoruhodným symbolem a tím také součástí krajně pravicové ideologie (Slačálek 2018). Jsou jistě možné i jiné analytické přístupy, včetně biografické analýzy. Problém profilů jednotlivých představitelů krajní pravice v knize spočívá ale v tom, že většinou nepředstavují prakticky žádnou analýzu, ale pouhé informační přehledy, často bez odstupu přejímající autorskou sebezprezentaci daných postav. Snad jedinou výraznější výjimkou je stručný pokus o charakteristiku toho, čím může být pro stoupence DS/DSSS atraktivní politický styl Tomáše Vandase (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 277). Pokusy o analytičtější charakteristiku můžeme číst i v případě Petry Edelmanové,

ale skončí u poněkud otřelých publicistických metafor: „*Předsedkyně Národní strany byla její posvátnou ikonou (...). Vztah mužů z vedení Národní strany k předsedkyni lze připodobnit průměrem věrných rytířů uctívajících svou hradní paní*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 190).

I ve své informační a popisné roli dané medailonky poněkud selhávají. Některé klíčové informace v nich absentují – např. v medailonku Filipa Vávry se nedočteme skoro nic o obsahu jeho beletristických knih, ač jsou podstatné pro jeho politický vývoj,⁶ a vůbec nic o kontroverzi, která jej na několik let vytlačila z krajně pravicové scény, tedy o obvinění ze spolupráce s policií. Některé informace naopak přebývají: u Petry Edelmannové není jasné, proč bychom museli vědět, že má tři děti a ve volném čase se „*věnuje sportu, malování a studiu klasické kytary*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 191).⁷

Gender, interakce, represe

„*Stejně jako jeho otec i pohledný Filip Vávra měl ctitelky, které ho následovaly i do neonacistických či fašistických hnutí*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 170). Tato poněkud zvláštní pasáž je patrně první výraznější zmínkou o ženách na krajní pravici v celém textu knihy. Knize citelně chybí hlubší analýza genderových vztahů v hnutí. Ale i pokud bychom akceptovali více informační než analytickou roli příslušné části knihy, řada podstatných informací o zapojení žen chybí – ani zmíněna není Michaela Dupová a kniha se nevěnuje ženskému uskupení Resistance Women Unity. Způsob, jakým ženy v tomto převážně mužském prostředí získávají prostor a respekt a redefinují své role, je přitom podstatným a pozoruhodným aspektem tohoto hnutí.

Pochopitelně, ještě podstatnější je tu fakt, že v knize není příliš reflektován způsob,

jakým ultrapravicoví aktivisté ve svém převážně mužském prostředí konstruují svou maskulinitu, o jaké představy mužnosti se opírají, na jakých představách a pravidlech spočívá jejich aktivismus. I zde mohou pomoci inspirací některé výzkumy subkultur a přístupy vycházející z *gender studies*. Podobný výzkum by možná poukázal k hlubším vrstvám ideologie, než jakou zachytne snaha komunikovat s krajní pravici primárně jako s nositelem politických idejí a představ o historii.

Další, co v knize výrazně chybí, je analytičtější perspektiva zaměřená na represi hnutí a její důsledky. Represe je samozřejmě v konkrétních pasážích zmiňována, ale není předmětem analýzy. Pro postavení i vnitřní život daných uskupení jde přitom o zásadní fenomén. Pokud nějaký politický proud existuje pod soustavným tlakem médií a občanské společnosti, je monitorován a potlačován policií i skupinami svých odpůrců, kteří neváhají uplatňovat násilí, pokud veřejný kontakt s ním znamená mediální a společenskou stigmatizaci a pokud celá řada názorů a symbolů spojených s danými ideologiemi překračuje při svém otevřeném hlásání dokonce práh legality, je to naprosto zásadní okolnost pro životnost a tvářnost takového hnutí. To se projevuje nejen v míře otevřenosti politických příležitostí a možnostech politického úspěchu, ale také v tom, jaké typy stoupců taková pozice přitahuje a jaké naopak odrazuje, jaká kolektivní mentalita se v hnutí vytváří a jaké praktiky prosazují jako legitimní.

Nedostatečně analyzovány jsou i momenty, kdy popisovaní aktéři ostrakizaci alespoň částečně prolomili a stali se podstatnou politickou silou. To se týká zejména Akce DOST!, kde autoři sice zachycují to, jak se jí podařilo spojit krajně pravicový „radikální konzervativismus“ (ať už to znamená cokoli), a to, jak posléze čelila

společenskému vyloučení v souvislosti s kauzou Bátora, dané pasáže ale opět nejsou příliš analytické a míra sblížení s okruhem tehdejšího prezidenta Klause v souvislosti s demonstracemi na podporu jeho původního stanoviska vůči Lisabonské smlouvě je bagatelizována jako pouhá volba „menšího zla“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 207). Veřejné vystoupení prezidenta v Bátorově kauze, které bylo zároveň manifestačním přihlášením k hodnotám hájeným Akcí DOST!, v knize není ani zmíněno.

Odnárodněné ročníky?

V textu jsou některé chyby, kterých je škoda, ač jich není ve srovnání s většinou obdobné produkce mnoho. Oběť rasistického násilí skinheadů Tibor Danihel je v textu přejmenován na Tibora Daniela a jako rok úmrtí je uveden 1991 namísto správného 1993 (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 118). Kniha *Průmysl holocaustu* amerického levicového židovského politologa, jehož oba rodiče byli přeživší holocaustu, je v textu naprosto nesmyslně označena za „nacistickou publikaci“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 140), což dává podobný smysl jako označovat za „nacistické“ také texty Johna Mearsheimera; i ty jsou někdy citovány nebo znovuvydávány neonacisty.

Za podstatnější problém pokládám výkladový rámec pro poslední tři dekády. Vzhledem k tomu, že autoři soustavněji nepracují se sociologickými analýzami Česka po roce 1989, stávají se často rámcem jejich analýzy namísto odborné diagnózy jejich poněkud autoritativně formulovaná občanská stanoviska. Na ně mají autoři bezpochyby právo, ale těžko se mohou stát spolehlivým základem pro odbornou analýzu, zejména když je ani příliš nedovysvětlí. Není např. příliš jasné, co mají autoři na mysli, když hovoří o „odnárodněných ročnicích české

mládeže“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 135).⁸ Skutečně se domnívají, že v českém kontextu posledních tří dekad (se školstvím důsledně předávajícím národní symboly jako znak, vlajka a hymna a věnujícím značnou pozornost českým dějinám a české literatuře) můžeme mluvit o „odnárodnování“? Vysvětlivkou je patrně pasáž o několik stran níže, v níž se uvádí, že „na recepci globalizovaného neonacismu mládežnickou ultrapravicovou revoltou se paradoxně také podepsala beznárodní a nestátotvorná kosmopolitní výchova mládeže v České republice devadesátých let. Do českého povědomí byla vnášena umělá konstrukce jediných alternativ: vydestilovaného čistého evropanství, popř. světoobčanství kontra český nacionalistický provincialismus“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 147–148). Pokud odhlédneme od použitého lexika, které upomíná nejvíc objekt výzkumu autorů, bylo by zajímavé vědět, o jaké informace o výchově mládeže v 90. letech se tu autoři opírají. S mou osobní zkušeností tehdejšího žáka základní a studenta střední školy kontrastují, osnovy byly plně kultury a historických narativů zakotvených v etnickém nacionalismu 19. století (což je pouze osobní „pamětnická“ připomínka – autoři ale rovněž nemají své tvrzení vystavené na ničem pevnějším).

Na jiném místě autoři píší o „pokračující reálné erozi české identity, jež zatím u majoritního obyvatelstva vzbuzuje pouhou pachut“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 188). Snad by se hodilo, kdyby v odborném textu autoři více specifikovali, co myslí onou erozí, respektive proč pokládají znesamozřejmování rámce, který se pro redefinici české identity prosadil zhruba v letech 1939 až 1946, jak o tom píší výše, a hluboké přeměny české národní identity přímo za „erozi“, co jsou pro ně kritéria takové eroze, na základě jakých zjištění identifikují onu „pachut“, a jaké reálné

části onoho „majoritního obyvatelstva“ se týká. Pokud by majoritní obyvatelstvo chtělo v podstatné části prožívat svou národní identitu jinak či intenzivněji, než je v současné době prožívána, co přesně mu v tom brání?

Nejsem si rovněž jist, zda v českém kontextu probíhala „jednostranná masivní mediální a společenská kampaň“, která „účelově a ahistoricky překrucovala fakta ve prospěch znacizovaného sudetoněmeckého obyvatelstva“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 148). Je pozoruhodné, že autoři nevidí spor dvou stran (v němž fakta občas překrucovaly obě), ale jednostrannou „kampaň“, není ovšem jasné, v jakém smyslu lze za „znacizované“ prohlásit celé odsunuté sudetoněmecké obyvatelstvo.

Míra internalizace nacionalistických postojů v textu knihy vede k tomu, že čtenáři při nejlepší vůli není zcela jasné, zda rozsáhlý odstavec popisující krizi západní liberální demokracie a levice (viz Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 236) představuje parafrázi dokumentů Dělnické strany (což by bylo z kontextu možné, ale autoři u dané pasáže neuvádí žádný odkaz), nebo jej formulují za sebe. Platí-li druhá možnost, pak není zcela jasné, jak autoři mohou mluvit o „zániku sociálního státu“ v ČR („o němž programová hesla listopadového převratu roku 1989 nehovořila“); sociální stát v Česku je sice v některých případech dysfunkční a lze uvést řadu argumentů, proč funguje nedostatečně a měl by být posílen, ale těžko lze tvrdit, že zanikl. Takové tvrzení by se bez komentáře nemělo v textu objevit ani tehdy, pokud by šlo skutečně o parafrázi textu analyzovaných akterů.

Autoři poněkud archaicky píšou o tom, že stoupenci krajní pravice vystupují „proti požadavkům lesbiček a homosexuálů“ (s. 122); patrně přehlédli, že zdrobňování selektivně adresované ženské homosexualitě je pokládáno

svými adresátkami jako urážlivé a přestalo se používat, právě tak jako medicínské označení homosexuálové (které navíc zahrnuje gaye i lesby a jehož použití činí danou vazbu nesmyslnou i logicky). Stejnou necitlivost projevují autoři vůči slovům cikán/Rom, které používají synonymně.⁹ Zde ovšem nejde o opomenutí, ale o vyjádření politického stanoviska autorů, kteří kritizují polistopadový pokus o národní emancipaci Romů. Dopouštějí se přitom dle mého soudu hodně zkratkovitých formulací a špatně obhajitelných soudů.

Podle autorů „oficiálně podporovaný program na etnické (nikoli občanské) uvědomování z velké části asimilovaných či poloasimilovaných Romů de facto Romy segregoval z české společnosti, nepřispěl k jejich integraci, nevyřešil podstatu problému a postavil část české společnosti (kaceřované mnohdy nemístně za nedostatek tolerance i k neadaptabilním jevům asociální povahy) a Romů proti sobě“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 254). Čtenář je překvapen a váhá nejen nad tím, co přesně je ona tajnosnubně pojmenovaná „podstata problému“, ale především nad tím, co podle autorů ona ve skutečnosti neuvěřitelně neúspěšná etnoemancipace Romů (stačí se podívat, kolik občanů ČR se ve sčítáních lidu hlásí k romské národnosti) dokázala. To ona tedy podle autorů segregovala Romy z české společnosti! Stačilo by, kdyby nenárokovali status národní menšiny, a vše by zřejmě bylo v pořádku. Myslím, že by své překvapivé zjištění měli autoři rozvést, pokud se jim podaří jej doložit, bude to velký příspěvek do dosavadní debaty. V té totiž celkem pochopitelných důvodů převládá názor, že za segregaci nemůže žádný „oficiálně podporovaný program na etnické uvědomování“, ale především nezvládnuté sociální důsledky ekonomické transformace a v určité míře také některé prvky kultury chudoby propojené

s některými elementy proměněné tradiční romské kultury na jedné straně, a xenofobní nebo přímo rasistické postoje na straně většiny.

Etnoemancipační snahy ale nejsou jediným viníkem. „*Protiromskou averzi české veřejnosti stupňovaly i černobílé postoje fundamentalní (sic!)¹⁰ části obránců lidských práv, kteří nebyli s to řešit sociální a kvalifikační problémy romského etnika (...). Romská elita (...)* [se nevěnuje] *eliminaci sociálně patologických jevů uvnitř vlastního etnika (...)*“ (Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 254–255). Od obránců lidských práv a romské elity se tu se samozřejmostí očekává, že budou řešit problémy, jejichž řešení by v případě majority očekávali od někoho zcela jiného. Nebo se snad domnívají, že je rolí obránců lidských práv, která se týkají majoritní populace, aby řešili „sociální a kvalifikační problémy“ znevýhodněných členů této majority (což skoro jako by implikovalo, že dokud se tyto problémy nevyřeší, nejsou dotyční svých lidských práv hodni)? Požadují snad od elit majority, aby řešili sociálně patologické jevy české majority (třeba rozšířenou korupci)? Nemají tu od toho náhodou Češi i čeští Romové stát, jehož jsou ve stejné míře občany?

Závěrem

Kniha *Proti systému!* měla ohromný potenciál v dlouhodobé heuristické a analytické práci svých autorů. Tento potenciál byl ale využit jen částečně. Problémy práce začínají nevyvážeností jednotlivých částí a pokračují absencí hlubší teoretické a komparativní konceptualizace tématu zkoumání. K dalším problémům pak patří pojetí ideologie, které přeceňuje historické odkazy na úkor aktuálních impulzů, a důraz na politické aktéry, který marginalizuje krajně pravicová média či subkultury. Toto vymezení aktéra také vede ke koncentraci

na vcelku marginální skupiny a jednotlivce na úkor takových, kteří měli na posun společnosti ke krajně pravicovým hodnotám skutečný vliv, ale nespojovali jej s přímým odmítnutím demokracie, ale s národně-konzervativní proměnou demokracie. To, co autoři dokázali citlivě identifikovat v případě první republiky, nevidí dnes. S tím souvisí nepřilíš kritická konceptualizace českého nacionalismu a reprodukce naivně nacionalistických stanovisek v knize, na což mají autoři jistě právo, ale poněkud to omezuje jejich analýzu.

Všechny tyto problémy identifikované v knize jsou produktivní. Pokud otevrou debatu o tom, jak a v jakém rámci dále zkoumat českou krajní pravici, může jejich důsledné exponování v knize představovat velký přínos tomuto výzkumu, který půjde zařadit vedle nepopíratelných přínosů knihy. Mezi ně patří jak plastická a kritická debata různých podob krajní pravice v období let 1918 až 1948, tak i detailní přehled některých krajně pravicových uskupení v posledních dvou dekadách.

Poznámky /

- 1 Název „proti systému“ navozuje spíše dojem antisystémově orientované mimoparlamentní levice. Snad mohl být výstižný pro některé „autonomní nacionalisty“ či stoupence Generace identity, kteří se snaží kopírovat styl od autonomů, ale pro krajní pravici je sice charakteristický odpor proti liberálně demokratickému, případně komunistickému „systému“, ale ve jménu jiného „systému“, autoritářsky korporativistického či nacionálně socialistického.
- 2 Autoři např. vůbec neodkazují k Roubalové (2012) analýze Sládkových republikánů, která představuje bezesporu nejlepší text, který k danému tématu zatím existuje a jehož barvitost a analytická brizance velmi

kontrastuje s tím, co dosud k tématu republikánů vyprodukovala politická věda, bohužel včetně příslušných pasáží recenzované knihy.

- 3 Zmatenost útoku spočívá v tvrzení, že liberální demokracie je synonymem pro vládu liberálů, což ignoruje konvenční definice liberální demokracie.
- 4 Nechci zpochybňovat pravděpodobnost inspirace, ale přenos fašistického stylu do kulturních kódů 80. a 90. let nebo naší současnosti musel i v tom případě fungovat jako tvořivý výkon zařazující starší motivy do kontextu nového stylu, pouhá adaptace by nefungovala.
- 5 Vávra kapitola o tom, proč skinheadi začali hajlovat, představuje skutečnou špičku v apologetickém žánru a hledání výmluv; ale zároveň některé v textu uvedené důvody (snaha o revoltu, přizpůsobení západním vzorům, osobní charisma protagonistů) působí velmi přesvědčivě (Vávra 2017: 67–68).
- 6 Zejména román *Nebeská družina* (2007), sci-fi příběh divize SS přenesené časem do 13. století a postupně opouštějící některé aspekty nacistické ideologie.
- 7 Nedozvíme se naopak, že jejím školitelem v doktorském studiu byl jeden z autorů knihy.
- 8 Celý kontext zní takto: „*Nejnovější globalizovaná neofašistická či neonacistická hnutí orientovaná na bílé rasově čisté evropanství využívají propadu vědomí české identity a neznalosti moderních českých dějin u odnárodněných ročníků české mládeže k manipulacím ve smyslu úplného odmítání československé státnosti a symboliky nebo ke vnášení revizionistických protičeských a protižidovských německých nacionálně socialistických mýtů a tradic.*“
- 9 Jako zdůvodnění uvádějí v úvodu, že podobně volně užívají dané slovo sami Romové (viz Rataj – Dlouhý – Háka 2020: 16). Neřekl bych, že to je pádný argument – tak jako je v americkém kontextu rozdíl, zda *n-word*

použije příslušník minority, jež tak byla označována, nebo někdo jiný, i autoři by asi vnímali jinak, kdyby třeba slovo „čecháček“ použil český publicista a když by jej užíval publicista německý. Slovo „Cikán“ jistě není pejorativní samo o sobě, jeho užívání v posledních dekadách mu ale dalo jednoznačně zneuznávající konotaci (zhruba v duchu: vy požadujete, abychom vám říkali Romové, ale my víme lépe, kdo jste, a budeme vám říkat cikáni). Myslím, že existují situace, kdy dává smysl používat slovo „cikán“ jako alternativu slova „Rom“, zejména v některých historických, kulturních a politických debatách, pokud má funkci akcentovat některé vrstvy identity, které „romství“ potlačuje. Pouhé synonymní užití ale do takových situací nepatří.

10 Srov. s „fundamentálními katolíky“ výše.

Seznam zdrojů /

- Bibó, I. (1997) *Bída malých národů východní Evropy: vybrané spisy*. Brno – Bratislava: Doplněk – Kaligram.
- Daniel, O. (2016) *Násilím proti “novému biedermeieru”. Subkultury a většinová společnost pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Příbram: Pistorius & Olšanská.
- Ducháček, M. (2011) Václav Chaloupecký a Daniel Rapant – trauma z blízkosti? *Forum historiae*, roč. 5, č. 1, s. 78–97.
- Griffin, R. (2015) *Modernismus a fašismus*. Praha: Karolinum.
- Havelka, M. (1995) *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*. Praha: Torst.
- Charvát, J. (2020). “Tis with the Chalice that We’ll Defend Our Country against the Cross...” Analysing and Comparing the Contents of the Neo-Nazi Fanzine *Skinformátor* and the Utraquist Zine *Kalich*. *Forum Historiae*, roč. 14, č. 1, s. 84–102.

- Jakobson, R. (2015). *Moudrost starých Čechů: komentovaná edice s navazující exilovou polemikou*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Kopeček, M. (2016) Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“. Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945-1968. *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 1, s. 77–117.
- Mareš, M. (2003). *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Brno: Barrister and Principal.
- Mazower, M. (2019). *Temný kontinent*. Praha: Karolinum.
- Oravcová, A. – Charvát, J. (2018) Czech Rap Music and Right-Wing Attitudes. *Central European Journal of Politics*, roč. 4, č. 1, s. 80–105.
- Paxton, R. (2007) *Anatomie fašismu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Polák, M. (2016) „Věšte židy, komouše!“ Sympatie k fašismu u mládeže v pozdním socialismu. In: Daniel, O. a kol. *Kultura svépomocí. Ekonomické a politické rozměry v českém subkulturním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Praha: FF UK.
- Roberts, D. D. (2000) How not to Think about Fascism and Ideology, Intellectual Antecedents and Historical Meaning, *Journal of Contemporary History*, roč. 35, č. 2, s. 185–211.
- Roubal, P. (2012), „Smést to všechno do Vltavy.“ Proměny revolučního diskurzu Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československa. In: Gjuríčová, A. – Kopeček, M. – Suk, J. – Zahradníček, T. (eds.). *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha: Knihovna Václava Havla, s. 311–342.
- Slačálek, O. (2018). The Leadership of the Czech Far Right 1990-2017. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, roč. 4, č. 4, s. 125–136.
- Sternhell, Z. (2009). *The Anti-Enlightenment Tradition*, New Haven: Yale University Press.
- Sternhell, Z. – Sznajder, M. – Asheri, M. (1994). *The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Šustrová, R. (2020). *Zastřené počátky sociálního státu. Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Argo – Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Tesař, J. (2006). *Traktát o záchraně národa*. Praha: Triáda.
- Tesař, J. (2000). *Mnichovský komplex*. Praha: Prostor.
- Trencsényi, B. a kol. (2018). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomeš, J. (2009). *Viktor Dyk a T. G. Masaryk: dvojí reflexe češství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Wolff, L. (2020). *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Redwood: Stanford University Press.

Ondřej Slačálek,
Ústav politologie,
Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova